

Trolldomsforfølgelsene i Finnmark – lokalitet, etnisk herkomst og kjønn

Artikkelen er trykt under tittelen *Trolldomsforfølgelsene i Finnmark – lokalitet, etnisk herkomst og kjønn*. i Etter Lemkin Tidsskrift for studier av folkemord og politisk massevold, 1. årgang, Nr.2, 2009: 78-91

Av Rune Blix Hagen, Institutt for historie og religionsvitenskap
Universitetet i Tromsø. Norges arktiske universitete

På 1600-tallet kjennetegnes Finnmark av å være et omstridt og usikkert grenseområde innenfor en ekspanderende danskdominert konglomeratstat. Denne nordøstlige regionen ut mot Barentshavet er under press fra rivaliserende makter både på land og til havs. Et høyt innslag av demografisk mobilitet og etnisk mangfold er vesentlige trekk ved et relativt lavt befolkningsgrunnlag. Økonomiske krisekonjunkturer er særlig tydelige i tiårene etter 1620-åra. Dette er noen av de sentrale økonomiske og politiske rammebetingelsene for den intensive og brutale forfølgelsen av angivelige trollfolk som fant sted i Finnmark utover 1600-tallet og som kulminerte i 1663 da 19 kvinner ble brent på bål i løpet av noen få måneder. Trolldomshysteriet i Finnmark var ikke bare et spontant og tilfeldig produkt av spesielle kaotiske politiske og økonomiske rammevilkår. Bak den flyktige overflaten kan vi lokalisere dypere strukturer og autonome mønstre som involverer variabler som etnisitet, kjønn, ideologi, folkløse og så vel kollektiv som individuell mentalitet.

Omfanget av trolldomssaker

I sammenligning med det lave folketallet har Finnmark ikke bare de verste trolldomsprosessene i Norge, men også blant de mest intense i hele Europa på 1600-tallet. Manntallslister og andre kilder fra 1690-årene tilsier et totalt folketall på rundt 3200, herav om lag 1500 samer. Folketallet på slutten av 1600-tallet ser ut til å ha tatt seg noe opp i forhold til en vedvarende, nedadgående demografisk trend i alle fall fra 1620.¹ Den norske befolkningen holder primært til i mindre fiskevær ytterst mot kysten eller har bosatt seg på øyer utenfor fastlandet. Kystværene Vardø, Kiberg og Vadsø (med Ekkerøy), hvor trolldomsprosessene slår sterkest ut, har hver et befolkningsgrunnlag på fra 100 til 200 mennesker på 1600-tallet. Vanskelige økonomiske forhold med fallende folketall er den generelle situasjonsbeskrivelsen for hele Finnmark gjennom store deler av 1600-tallet. Men innenfor denne perioden og knyttet til enkelte fiskevær kan vi unntaksvis avdekke oppadgående intervaller bestemt av innsig av fisk. I visse kortere perioder kan altså enkelte kystbygder framstå som attraktive steder for tilflytting og fiske, særlig i forhold til i

nedgangstider og svart hav i nærliggende regioner. Slike forhold har betydning for hyppige flytting mellom fiskeværene og dermed for løse nettverksrelasjoner.

De mest brutale trolldomsprosessene foregår i kystværene langs Varanger-fjorden i perioden 1621 til 1663. Det er i Vadsø, Ekkerøy, Kiberg og Vardø at vi finner nok så omfangsrike kjedeprosesser i 1621, delvis i 1630-åra, i perioden 1652-1656 og i løpet av noen få måneder av vinteren 1662/63. Med bare noen få unntak rammer disse omfangsrike kjedeprosessene utelukkende kvinner, inkludert enkelte ungjenter under 12 år. Kjedeprosessene kjennetegnes dessuten av et sterkt innslag av diabolisme, gjerne også omtalt som *djevlepaktbekjennelser*, tortur, anvendelse av tvilsomme rettsmidler slik som vannprøven og bålhenrettelser. Trolldomsforbrytelser er utvilsomt den typen kriminalitet som har ført flest mennesker til døden i perioden fra 1620 til 1665 i Øst-Finnmark. Begrenser vi oss til Varanger-området utgjør dødsstraff for andre typer forbrytelser bare en brøkdel sammenlignet med henrettelser for trolldomsvirksomhet. Dette skiller Finnmark fra alle andre områder i Norge. Med det lave befolkningsgrunnlaget kombinert med fiskeværene som utpregede mannsamfunn med en tallrik overvekt av menn, kan vi gå så langt som å si at det periodisk var farlig å være kvinne i enkelte av kystbygdene i Nord-Varanger. Nærmest alle kvinnene i værene i Øst-Finnmark synes å være sårbare og utsatte for heksemistanke i de verste periodene.

Sterke elementer av lærd diabolisme og omfattende forfølgelse av trollfolk går ofte hånd i hånd. Men det er mer omfanget enn djevleinnholdet i tilståelsene som setter Finnmark i en særstilling komparert med tilsvarende saker i andre deler av Norge.² Den uvanlig hyppige forekomsten av brutale trolldomssaker over relativt kort tid i dette nordøstlige grenseområdet har ofte blitt kommentert av historikere. Randi Rønning Balsvik som har forfattet Vardø bys historie, skriver om ufattelige menneskelige lidelser i et lite kystvær som ”synes å ha hatt Norges rekord i antall hekseprosesser”.³ Einar Niemi som har skrevet Vadsø-områdets historie, antyder demografiske konsekvenser som følge av at så mange ble trukket med i hysteriet og at ”nesten alle familier i Vadsø-området må ha blitt berørt”.⁴ En gjennomgang viser for øvrig at dette området, Andersby, Vadsø og Ekkerøy, topper listen over hjemstedslokalitet til de forfulgte. I en komparativ undersøkelse av trolldomsprosessene i deler av Skottland og Finnmark skriver Liv Helene Willumsen om ekstreme høye heksetall i Finnmark, og her finner vi ”the highest percentage of witchcraft trials in Europe in relation to the population”.⁵ Det er nok grunnlag for å hevde at vi har å gjøre med en av de verste menneskeforfølgelser i Norge i fredstid iscenesatt av det statlige maktapparatet.

Til sammen har jeg registret 138 personer som kom i kontakt med det lokale rettsapparatet i Finnmark anklaget for brudd på trolldomslovgivningen i løpet av perioden 1593 til 1692. Av disse fikk iallfall 92 personer dødsdom, medregnet tre norske kvinner som døde av tortur mens de satt under forvaring og en samisk mann som ble drept av en nordmann mens han ventet på endelig dom. De aller fleste henrettelsene ligger innenfor en periode på vel 40 år, fra 1621 til 1663.⁶

I trolldomssammenheng er imidlertid Finnmark fylke ingen entydig geografisk størrelse. Tabellen nedenfor viser at det er store kontraster mellom den østlige og vestlige delen av fylket. Vi kan godt si det slik at denne typen menneskeforfølgelse fortrinnsvis rammet samiske menn i Vest-Finnmark, mens det stort sett var norske kystkvinner som ble tatt for å være hekser i Øst-Finnmark.⁷ I motsetning til i de norske kystværene hvor trolldom primært var en kvinneforbrytelse, er forestillingen om trolldom i samiske miljø særlig knyttet til menn. Ut fra rettskildene er det altså menn som primært er kulturbærere av samisk magi. Som vi straks skal se er det dessuten innholdsmessige forskjeller i sakstypene.

Omfanget av trolldomsdømte mennesker i Vest- og Øst-Finnmark 1593-1692:

Kjønn og etnisk herkomst	Vest-Finnmark	Øst-Finnmark	Finnmark
Samiske kvinner	4 (2)	4 (3)	8 (5)
Samiske menn	15 (11)	4 (2)	19 (13)
Norske kvinner	6 (3)	97 (70)	103 (73)
Norske menn	2 (0)	6 (1)	8 (1)
I alt	27 (16)	111 (76)	138 (92)

Som tabellen viser, kan det se ut som om Satans makt avtok betraktelig så snart en krysset Porsangerfjorden, grensa mellom Øst- og Vest-Finnmark på 1600-tallet. Tallene i parentes angir antall dødsdommer. Legg særlig merke til den sterke kvinnedominans i øst, mens det er en liten overvekt av samiske menn blant de trolldomsdømte i vest.

Norske trollkvinner og samiske gandmenn

De fleste trolldomsforfulgte var norske kystkvinner i ulike alder og fra ulike sosiale lag og med forskjellig sivil status. Mønsteret med *alle slags* kvinnegrupper og nesten ingen menn rendyrkes i sterkere grad gjennom kjedeprosessene, som vi har flere av i Øst-Finnmark utover 1600-tallet. En slik tendens har for eksempel også de svenske trolldomsforskerne Marie Lennersand og Linda Oja konstatert for utviklingen i trolldomssaker fra Dalarna i Sverige: ”Häxbilden verkar med andra ord ha feminiserats allt mer under häxhysteriens gång”.⁸ Prosessbildet fra Finnmark og Dalarna står imidlertid i motsetning til klare tendenser innen trolldomshistoriografien der det er det vanlig å hevde at den stereotype hekseforestillingen gammel, utstøtt og fattig kvinne brytes ned ved intensive prosessbølger. Under slike sosiale panikkbølger risikerer alle å bli mistenkt, det vil si ikke bare fattige kvinner, men dessuten

høystatuskvinner, menn og barn. I Øst-Finnmark rendyrkes derimot kvinneinnslaget jo mer brutal og omfattende prosessbølgene er. Fellestrekkene mellom Dalarna og Øst-Finnmark ligger ikke bare i det nesten entydige kvinneinnslaget, men går dessuten i retning av at det *ikke* er direkte fattige og marginaliserte kvinner som rammes.⁹

Men så snart vi ser utover massehenrettelsene i den nordøstlige delen av Finnmark, brytes kvinnedominansen og et klart maskulint innslag gjør seg gjeldende i saksmaterialet.¹⁰ Slik sett var trolldomsforfølgelsen i nord som sådan klart kjønnsrelatert, men ikke ubetinget kjønnsespesifikk. På samme måte som i resten av Europa kan trolldomsforfølgelsene i det høye nord ikke reduseres til forfølgelse av kvinner eller enkelte spesielle kvinnegrupper.

Den samiske befolkningen som holder til i indre fjordstrøk av Vest- og Øst-Finnmark og på vidda ble rammet av forfølgelsen av trollfolk, men i mindre grad og på annen måte enn den norske befolkningen. I utgangspunktet skulle man kanskje tro at det trolldomsbefengte urfolket i nord var en viktig faktor for å forklare det store omfanget av trolldomssaker i det arktiske nord. Generelt sett ble urfolk, som bodde lengst ute i den sosiale og geografiske periferien, gjerne oppfattet som de verste trollfolk. Men på samme måte som i den nye verden var det ikke urfolket i nord som ble primært rammet da trolldomsprosessene grep om seg.

Allikevel kan det være på sin plass å antyde at de utbredte ryktene om samenes kraftige magi og islett av sjamanisme kan ha bidratt til å intensivere trolldomsforfølgelsen i nord, slik folkeminneforskeren Bente Gullveig Alver har pekt på. Dessuten kan samiske trosforestillinger ha glidd inn i det norske materiale, for igjen å tale med Alver.¹¹ I arkivmaterialet finnes det en del tiltalte norske kvinner som sier at de har fått opplæring i kunsten hos samene. Historikeren Øystein Rian, kanskje vår fremste kjenner av 1600-tallets Norge, antyder også kulturmøtet mellom samer og nordmenn som relevant for forståelsen av Finnmarks-sakene:

Når prosesshyppigheten ble særlig stor i Finnmark, hang det sammen med at her møttes to kulturer (den samiske og den norske), og at forholdene var ustabile med hyppige flyttinger og ekstreme naturforhold. Men det hang også trolig sammen med at embetsmennene som ble sendt dit, ikke var av betryggende standard.¹²

For å gjøre samene til trofaste undersåtter i den dansk-norske fyrstestaten, måtte lensherrer på 1600-tallet til tider ta i bruk hardhente og brutale metoder, slik trolldomsforfølgelsen er et eksempel på. Imidlertid bør vi understreke at alvorlige konfliktforhold mellom urfolk og dansk-norske myndighetspersoner først oppsto under direkte konfrontasjoner knyttet til sterke interessekonflikter. Det vanlige "...in conquest states was that indigenous populations would be left to carry on their pre-existing patterns of

conduct so long as they paid their taxes and did not try to hinder territorial expansion”, skriver sosiologen Anthony Giddens.¹³

Det etniske mønsteret for forfølgelse av magisk kriminalitet i Finnmark kan oppsummeres med at norske kvinner blir hardest rammet. Disse bor primært i norske kystvær helt øst i Finnmark og går med i omseggripende kjedeprosesser som innholdsmessig har et klart diabolsk innslag der forestillinger om heksesabbat og kollektiv magisk skadegjørelse står i fokus. Prosessomfanget inneholder også et mindretall av menn. Disse holder til i fjordstrøkene av Vest-Finnmark og er primært av samisk herkomst. De samiske mennene blir, med visse unntak, dømt som individuelle skadeutøvere hvor vi kan finne visse innslag av sjamanistisk virksomhet, men hvor det diabolske hekseriets eksotiske forestillinger er totalt fraværende.

Disiplinering ved sivilisasjonens utpost

Det synes åpenbart at de store kjedeprosessene drives fram av klare maktpolitisk ambisjoner om å styrke øvrighetens kulturelle hegemoni. Slike sosialdisiplinerende trekk kan selvsagt påvises over store deler av landet, men kan studeres i rendyrket form nordpå. Hver gang en ny lensherre/amtman kommer oppover til Vardø, får vi nye kjedeprosesser. Kongens nærmeste menn har et klart markeringsbehov når det gjelder makt og autoritet. Deres atferd bestemmes nærmest etter mottoet ”nye koster feier best”. Nyetablerte makthavere har sin måte å slå ned opprørstendenser på. Innenfor en djevelfiksert tankehorisont tolkes kritikk og motstand i magiske termer og blir hurtig til paranoide forestillinger om et undergravende og hemmelig hekseforbund av uskikkelige kvinner. Fogder, sorenskrivere, lensherrer og prester vil vise sin oppdragsgiver i København at de tar embetsutøvelsen på alvor. Flere av disse mennene kan vi karakterisere som egenrådige moralske entreprenører på lokalplanet. Det å utrydde hekser, kunne være en strategi for å komme seg vekk fra Finnmark, men ser også ut til å ha blitt anvendt som en ren lokalpolitisk karrierestrategi. Både i forhold til norske kystkvinner og samiske menn aner vi konturene i retning av å demonisere motstand og opprørstendenser. Å anvende hekseprosesser som et ledd i maktpolitiske karrierestrategier er et poeng som forskere har lagt vekt på ved undersøkelser av forfølgelsesbølger over store deler av Europa, ikke minst knyttet til de tyske katolske småstatene og til prosessbølger i Skottland. Tilståelser omkring heksesabbat og djevlepakt ble tolket som bevis på kollektiv ondskapsutøvelse rettet mot lokale maktutøvere med legitimitet utgått fra konge og Gud.¹⁴

Amtmann Christoffer Orning som var ansvarlig for Norges verste kjedeprosess i 1662/63, føler seg opplagt forfulgt av satan og hekserne. Dersom ikke øvrigheten straffet onde

mennesker, ville guddommen sende sin vrede over hele fiskeribefolkningen i form av uår og hungersnød. I hans øyne var Nord-Varanger fylt av hekseriets forbannelse. Den kvinnelige konspirasjonen hadde en politisk-religiøs karakter som sto klar til å overta herredømmet over kristenheten i området. Orning ser ut til å ha lagt en slik religiøs forståelse til grunn for sin heksemisjon. I møte med vill natur, uvær, mørketid og upålitelige urfolk kombinert med ustabile og usikre herredømmerelasjoner på 1600-tallet, fikk kongens sendemenn i nord i større grad enn sine kolleger sørpå aktualisert sin mentale demonologiske bagasje. Innenfor den spesielle historiske konteksten knyttet til tid og sted lot fiendebildene seg klarere konstruere i Finnmark enn i andre del av landet. Og grunnen til at det ble aller verst i området rundt Vardø ligger nok i at her lå sentrum for den lokale elitens fysiske tilstedeværelse.

De lokale myndighetsutøverne i Finnmark måtte, i alle fall delvis, kunne spille på lag med segmenter av befolkningen. Heksehysteriet i Finnmark må derfor betraktes ut fra en synsvinkel der lokale forhold spiller sammen med sentralpolitisk føringer. Idéhistorikeren Nils Gilje har brukt begrepet *horisontal disiplinering* for å vise til disiplinering og sanksjonering av brysomme aktører på lokalplanet.¹⁵ Konflikter blant naboer og i relasjon til stedlige maktpersoner blir relevant i denne sammenhengen. Fenomenet hekseprosesser må altså forstås som en kombinasjon av vertikal og horisontal disiplinering. Både en sentralpolitisk og en lokalpolitisk dimensjon med basis i bygdekulturen aktiviseres under forfølgelsen av mistenkte trollfolk. Vi finner flere former for kontrollmekanismer som har lokal forankring i nabolaget. Særlig kan begrepet om horisontale relasjoner være relevant i forsøket på å kontrollere de ”kloke folkene” og den folkelige medisinske aktiviteten. Trolldomsprosessene i Finnmark kommer riktignok ”ovenfra” i den forstand at de primært drives fram av den lokale øvrigheten, men som har sitt nettverk av medspillere i lokalsamfunnene. Deler av disiplineringspakken eller skal vi si kontrollmekanismene var bygd inn i hverdagslivet og den sosiale strukturen til kystbygdene.

Ofte begynner en kjedeprosess i Øst-Finnmark med folk som er kontroversielle i nærmiljøet og som er til belastning for sine naboer. Det kan være snakk om kvinner som lokalmiljøet lenge har forsøkt å bli kvitt. Noen av disse kvinnene har personlighetsavvik, andre er opplagt sterke, uredde og selvstendige kystkvinner. Myndighetene tar tak i disse menneskene aller først og deretter, ofte gjennom fysisk tortur og psykisk press, følger så utleggelsene. I tillegg kommer de som beviselig er kulturbærere av magi som har hatt folkets støtte i utgangspunktet – altså kvinner (og noen menn) som behersker ulike former for hvit magi. I enkelte rettsavhør blir det spurt etter om den mistenkte ”kunde nogit med signen, manen eller mallen”.¹⁶

Embetsmenn slik som amtmann Christoffer Orning har bevisst anvendt kvinner som av en eller annen grunn var kommet i konflikt med sine nære naboer. Hysteriet i 1662/63, der 19 kvinner ble brent på bål over noen få måneder, henter i flere tilfeller sitt utgangspunkt i hverdagslige kvinnelige konfliktkulturer. Mønsteret i slike prosesser er en eksemplifisering av kjønnsrelaterte former for horisontal og vertikal disiplinering.¹⁷ Både de norske kvinnene og de samiske mennene var gjennom sin trolldomsvirksomhet bærere av uorden. De representerte en komplottfare og sikkerhetsrisiko som ble forsterket av et usikkert maktapparat preget av gjennomgående strukturelle svakheter. Trolldomssiktelsler blir brukt for å bryte ned både protest og solidaritetsbånd blant allmuen.

De norske fiskerkonene fra kystværene i Øst-Finnmark står i en nokså selvstendig og fri posisjon. Vi har å gjøre med aktive, egenrådige og relativt sett ressurssterke kvinner som i en fortvilt situasjon med økonomiske krise sier ifra om harde livsbetingelser. De retter sin kritikk mot økonomisk-politiske rammebetingelse, det vil si mot bergenske handelsmenn og mot lensøvrigheten. Historikeren Einar Niemi formulerer seg slik: ”Gjennom hekseriet gjorde de en smule opprør mot maktdemonstrasjon og økonomisk undertrykking – disse kvinnene var i stand til å snakke for seg og ta igjen verbalt”.¹⁸ Det er på et slikt grunnlag vi kan se trolldomsprosessene som uttrykk for en demonisering av kvinnelig oppsetsighet, uskikkelighet og motstand.

I en viss forstand kan vi derfor hevde at trolldom erstatter det som blir oppfattet som sosiale protestaksjoner andre steder i landet. Innenfor en slik kontekst kan trolldomssakene i Finnmark oppfattes som politisk motiverte prosesser som best lar seg bringe på begrep gjennom teoretiske perspektiver fra politisk sosiologi slik Christina Lerner har utført for Skottlands vedkommende på en vellykket og forbilledlig måte. Regionalpolitisk usikkerhet kombinert med en overordnet religiøs ideologi med innebygde fiendebilder blant ledende aktører ligger som en understrøm bak det høye konfliktnivået.¹⁹

I rettskildene fra trolldomsprosessene er det ikke vanskelig å finne spor av forestillinger om en til dels velorganisert, kollektiv aksjonsform rettet mot handelsmenn, lensøvrighet, maskuline maktstrukturer og næringsgrunnlaget. Konstruksjonen av oppfatninger knyttet til rudimenter av kvinnefellesskap og kvinnesolidaritet synes å være en faktor i dette bildet, uten at vi dermed har med noen egen og reell hemmelig kvinnekult å gjøre. At det i virkeligheten har eksistert visse nettverk blant kvinner i kystbygdene, har bidratt til forestillinger om store kvinnesamlinger som eksempelvis jager fisken fra landet og dermed blir gjort ansvarlig for fiskerikriser. Trolldomsprosessene har den funksjon at de for lang tid bryter ned et tradisjonsrikt samhold blant kvinner i slike strøk som kyst-Finnmark. I

stedet for å avdekke en innbilt konspiratorisk kult, rykker disiplineringen opp lokale kvinnekulturer og hverdaglige nettverksrelasjoner med roten.

De samiske trollmennene

I motsetning til de kollektive aksjonsformene som de norske kvinnene ble siktet for, er magien blant samene klart individbasert. Sett fra dansk-norske myndighetenes side var det samenes gand-trolldom som de fryktet mest blant sjamanenes kunstarter. Det er denne trollmannen vi finner flest av i sakene fra Vest-Finnmark. Under trolldomsforfølgelsen av samiske menn kobles gjerne magi sammen med andre forbrytelser. Trolldom blir ett blant flere anklagepunkter. Flere av de samiske mennene som fikk trolldomsanklager rettet mot seg hadde gjerne et kriminelt rulleblad utover trolldomskriminalitet. Andre forbrytelser kunne også bli lagt til trolldomsanklagene for å understreke at mannen var en ond trollmann. Vi kan si det slik at lokalmyndighetenes mistanke om trolldomsvirksomhet blant *norske* kystkvinner ble relatert nokså ensidig til forestillingen om en okkult konspirasjons fare, mens de henviste til ”assult from the visible and invisible worlds” når mistanken om trolldomsaktiviteter ble reist mot menn fra urfolkmiljø.²⁰

Det kan synes som om lokalmyndighetene i vest forfølger onde mennesker som driver med skadevoldende trolldom - en type mennesker som er i besittelse av en *iboende* ondskap der en direkte djevlepakt ikke er nødvendig for utøvelse av trollskap. Den onde magien forvaltes primært av mannlige utøvere som opptrer individuelt. I det hele tatt er forestillingene og fantasiene om menneskenes sterke tilknytning til demonenes rike ikke-eksisterende i kystværene i vest. De trolldomsdømte er riktignok farlige folk, men de omgir seg ikke med smådjevler eller foretar hamskifte når ondskapen skal settes ut i livet. De har rett og slett ingen nærkontakt med satan og hans demoner. Det er verdt å understreke at det er de samme rettsaktørene, i egenskap av sorenskrivere og fogder, som forfølger og dømmer de norske kvinnene i øst og de samiske mennene i vest.

Trollfolkene i vest er individuelle utøvere av ond magi - de opererer vanligvis ikke sammen med andre. I 1610, 1621 og på midten av 1630-årene kan forfølgelsen trolig ses i sammenheng med opprørsplaner blant samene.²¹ Men forestillingene om store samlinger med rideturer gjennom luften som er så vanlig på Varanger-halvøya, forekommer praktisk talt ikke i vest. For å bryte ned protestaksjoner fra de samiske miljøene, statuerer man skrekkeeksempler gjennom å brenne enkeltpersoner på bålet. Og det er helt tydelig at de man henretter er ledende personer innenfor de sjøsamiske miljøene, særlig i Porsangerfjorden. Myndighetene går imidlertid ikke løs på større menneskegrupper slik som i øst.

Samiske trollmenn sto i en annen relasjon til den lokale øvrighet enn de norske kvinnelige heksene. Dette spesielle forholdet var økonomisk, politisk og kulturelt betinget og gjorde at deres trolldom gjerne fikk en noe annen karakter. Menns magi innenfor samiske miljø blir beskrevet og var oppfattet som en egen viten og kunnskapsvervelse, som krevde opplæring og erfaring. I tillegg gikk kunnskapen i arv fra generasjon til generasjon. Samenes selvforståelse var at deres form for magi var vesensforskjellig fra norske kvinners djevleske heksekunster. Den norske var basert på en åndelig ondskapskraft, mens den samiske krevde innsikt, ferdighet og opptrening. I samiske miljøer ble denne trolldomstradisjonen primært, men ikke utelukkende, tillagt menn og var sett på med respekt, verdighet og beundring.

Amtmannen i Finnmark på slutten av 1600-tallet, Hans H. Lilienskiold, som altså skrev og kommenterte nordmenn og samens trolldomsutøvelse, er klar over at samene selv oppfattet sine noaideferdigheter som en *vitene* i motsetning til de norske trollkvinnenes skadelige djevelarbeid. Tilsynelatende, skriver amtmannen, er samenes "finnekunst" mindre alvorlig enn norske trollkvinnenes åpne djevelpakt. Forskjellen er imidlertid bare tilsynelatende. Også den samiske "vitenskap" har i siste instans et diabolsk innhold og opphav, skriver han, og hevder at samene har den samme satan som læremester - de driver med ondsinnete gjerninger og bør straffes for det. Den samiske trolldomsviten er i prinsippet like djevlesvart og vill som den norske, avslutter Lilienskiold.²² Som representant for den dansknorske lutherske dynastistaten vil amtmannen vise at samenes "vitene" med helbredelse, motmagi og trommebruk har den skinnbarlige Satan som sitt opphav. Satans signatur gjemmer seg bak den trommespillende sjamanen. Samenes magi subsumeres altså inn under velkjente kategorier og mentale horisonter innenfor en hegemonistisk kristen kulturforståelse, i alle fall i Lilienskiolds utlegging for mer enn 300 år siden. I dag vil vi kanskje kunne hevde at de mannlige heksene og deres magiske evner, slik de framstår i de samiske miljøene, representerer reminisenser av en langt eldre type trolldomstro enn den moderne diaboliserte hekselære, det vil si lærd demonologi, som i sin tid tillegges de norske miljøene.

Komplekse årsaksforhold

De store forskjellene mellom øst og vest både når det gjelder omfang og innhold, tilsier at vi må bruke ulike forklaringshypoteser for å forstå bakgrunnen. Mens hekseprosessene i øst ser ut til å handle om demonisering av et antatt kvinneopprør og om utrygge og utsatte lokalpolitiske maktforhold, må sakene i vest knyttes til litt andre forhold. Konflikter med samer i relasjon til territoriell, demografisk og økonomisk ekspansjon innover fjordene i et usikkert grenseområde synes å være en nærliggende faktor, særlig i de første sakene fra 1610

og 1620-åra. Annekteringen av samiske kjerneområder på land og vann førte til at samene kom i konflikt både med tilreisende nordnorske fiskere, privilegerte handelsmenn og med dansknorsk øvrighet. I kjølvannet av denne konfliktdimensjonen ble det viktig for myndighetene å tvinge de herreløse samene inn under dansknorsk jurisdiksjon og maktsfære. Stridigheter omkring rettigheter til ressursområder synes å ligge som en understrøm bak flere av sakene og er særlig tydelig i prosessene fra 1630-årene. Framtredende personer innefor de samiske miljøene ble tatt fordi de i visse sammenhenger utfordret den sentralstatlige økonomiske ekspansjonskulturen med kolonisering og fortregning fra boplasser. Her var det ikke tale om nabokonflikter og indre faremomenter, men angiverlige trollfolk som kjempet om retten til de etterspurte ressursene. Deres trolldomskunst sto i veien for statlig ekspansjon og overhøyhet i ressursrike områder. I kong Christian IVs forordning mot samisk trolldomskunst fra 1609 pektes det nettopp på at ”fromme folk” ikke tør bosette seg i samefjordene på grunn av redsel for urfolkets trolldomsvirkosomhet. Derfor blir sendemennene pålagt å forfølge trollsamer ”ved dom oc sentenz uden ald naade aflifuis”.²³

På en slik bakgrunn kan vi antyde en felles holdning i forhold til både norske kvinner og samiske menn, nemlig at begge gruppene ble oppfattet som en trussel mot politisk og økonomisk stabilitet i fylket. De to gruppene blir subsumert under en overordnet politisk strategi, men kampen mot dem fikk to forskjellige uttrykksformer. I en diskusjon av bakgrunnen for trolldomsprosessene i Nord-Amerika på slutten av 1600-tallet sett i relasjon til indianere og nybyggere formulerer historikeren Mary Beth Norton seg slik: ”Satan’s most obvious allies consisted both of suspected local malefic practioners and of people with frontier ties”.²⁴ Nortons påpekning av den amerikanske urbefolkningens betydning for trolldomsprosessen i Salem 1692 har, slik jeg ser det, stor overføringsverdi for forståelse av flere av de ulike konfliktdimensjonene i Finnmark på 1600-tallet.

Noe av forklaringen på den store forskjellen i omfanget av trolldomsforfølgelse mellom den østlige og vestlige delen av Finnmark har nok med statsmaktens fysiske nærvær å gjøre. Vardø var stedet for statlig manifestasjon og tilstedeværelse i Finnmark. I tiårene før trolldomsprosessene kom skikkelig i gang framsto hovedværet som sentrum for overvåkning, etterretning, spionasje og som sentrum for nikjære kongelige oppsynsmenn overfor *ytre* fiender. Det er trekk ved Vardøs bakgrunn som etterretningsstasjon i nord som føres videre i den demonstrative herredømmeutøvelsen overfor *indre* fiender og som slår hardest ut i nærområdet for maktbruk.

Rune Blix Hagen,
Førsteamanuensis ved Institutt for historie og religionsvitenskap
HSL-fak.
UiT Norges arktiske universitet
N-9037 Tromsø
e-post: rune.hagen@uit.no
Website: <http://ansatte.uit.no/rune.hagen/hagen.htm>

¹ Randi Rønning Balsvik og Michael Drake, Menneskene i Nord-Norge, i *Nordnorsk Kulturhistorie* bind 1, redigert av Einar-Arne Drivenes, Marit Anne Hauan og Helge A. Wold, Oslo, Gyldendal 1994: 89. Se også Rune Blix Hagen, Trolldomsforfølgelse i Nord-Norge på 1600-tallet, i *Ottar* nr. 234, 1-2001: 23-30. I grunnboka *Norsk historie 1537-1814* skrevet av Ole Georg Moseng, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo heter det angående folketallet i Finnmark: "En folketelling i Finnmark amt i 1690 viser et samlet folketall på 3228, og av dem kan anslagsvis 1500 ha vært samer. På grunnlag av en folketelling i 1717 for Finnmark anslås den samiske befolkningen i hele Finnmark til drøyt 1700", Universitetsforlaget, Oslo 2003: 293.

² Diabolismen er godt kjent og utbredt i trolldomssaker fra andre områder i Norge enn Finnmark, se eksempelvis Terje Sødals gjennomgang av trolldomssaker på deler av Sørlandet i boka *Til Skræk og Eksempel. Trolldom, dødsstraff og kriminalitet på Agder ca. 1550-1700*, Kristiansand, Portal forlag 2008, se del tre (s.138-183).

³ Randi Rønning Balsvik, *Vardø: grensepost og fiskevær 1850-1950*, Vardø kommune 2007 (1989): 33.

⁴ Einar Niemi, *Vadsø's historie. Fra øyvær til kjøpstad (inntil 1833)*, Vadsø: Vadsø kommune 1983: 227.

⁵ Liv Helene Willumsen, *Seventeenth-Century Witchcraft Trials in Scotland and Northern Norway*, Ph.D. thesis, University of Edinburgh 2008: 110. Den tyske historikeren, Wolfgang Behringer, bruker ord som "one of the fiercest persecutions in Europe", se *Witches and witch-hunts: a global history* Cambridge: Polity 2004: 152.

⁶ Det empiriske grunnlaget bygger primært på bevarte justisprotokoller (tingbøker) fra bygdeting og lagting, men også lensregnskaper og enkelte andre kilde serier fra 1600-tallet. De fleste av kildene er oppbevart ved Statsarkivet i Tromsø. To sentrale tingbøker fra Finnmark på 1600-tallet er publisert, se *Tingbok for Finnmark 1620-1633* (redigert av Hilde Sandvik og Harald Winge), nr. 18 i serien Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo 1987. Et annet viktig kildegrunnlag er amtmann Hans H. Lilienskiolds gjennomgang av trolldomsforfølgelsen i Finnmark nedskrevet i Vadsø helt på slutten av 1600-tallet. Lilienskiolds originalmanus oppbevares ved Det Kongelige Bibliotek i København (Thott nr.950 fol) og ble i 1998 gitt ut som et eget kilde skrift, se Hans H. Lilienskiold, *Trolldom og ugudelighet i 1600-tallets Finnmark*, redigert og bearbeidet av Rune Blix Hagen og Per Einar Sparboe, Ravnetrykk 18, Tromsø.

⁷ En oversikt over alle trolldomsdømte i hele Nord-Norge finnes på mitt nettsted:

<http://ansatte.uit.no/rha003/nnhekser.htm> (sist sjekket: 25.01.2016).

⁸ Marie Lennersand, & Linda Oja, När Djävulen vandrade genom landet. Krishantering under häxhystrin i Dalarna 1667-1671, *Karolinska Förbundets Årsbok 2001*, Lund 2003: 82 og s.87.

⁹ Marie Lennersand & Linda Oja, *Livet går vidare. Älvdalen och Rättvik efter de stora Häxprocesserna 1668-1671*, Hedemora: Gidlunds förlag 2006: 525.

¹⁰ Rune Blix Hagen (sammendrag på samisk av Aage Solbakk), *Samer er trollmenn i norsk historie. Trolldomsforfølgelser av samer*, Karasjok, CálliidLágádus 2010 [2005]. Generelt om menn i europeiske trolldomsprosesser, se Rolf Schulte, *Man as Witch. Male Witches in Central Europe*, Hampshire, Palgrave Macmillan 2009.

¹¹ Bente Gullveig Alver, *Heksetro og trolldom*, Oslo, Universitetsforlaget 1971: 148, og Bente Gullveig Alver, Heksen, i bind 3 av *Norges kulturhistorie*, hovedredaktører, Ingrid Semmingsen, Oslo, Aschehoug, 1979-1981, 1980: 155.

¹² Øystein Rian, *Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648*, Oslo og København, Universitetsforlaget. Akademisk Forlag 1997: 376.

¹³ Anthony Giddens, *The National-State and Violence: A Contemporary Critique of Historial Materialism*, Vol. 2, London, Macmillian 1985: 51-52.

¹⁴ Lyndal Roper, *Witch Craze: Terror and Fantasy in Baroque Germany*, New Haven and London, Yale University Press 2004: 23, og Liv Helene Willumsen, Witches in Scotland and Northern Norway: Two Case Studies" i Arne Kruse and Peter Graves *Images and Imaginations: Perspectives on Britain and Scandinavia*, Edinburgh: Lockharton Press 2007: 60-61.

¹⁵ Nils Gilje, Heksen og humanisten: Anne Pedersdatter og Absalon Pederssøn Beyer: en historie om magi og trolldom i Bergen på 1500-tallet, Bergen, Fagbokforlaget 2003: 21 og 71-72

¹⁶ Tingbok for Finnmark, trykt utgave 1987: 304.

¹⁷ Rune Blix Hagen, ”Fiolmæle – Det er en der taler for meget”. Sladder, rykter og andre talehandlinger i trolldomsprosesser, i *Arr Idéhistorisk tidsskrift*, nr. 3. 2008: 25-37. Se også Nils Gilje 2003, særlig siste del av kapittel to, s.71-83.

¹⁸ Niemi 1983: 227-228.

¹⁹ Christina Larner, *Enemies of God. The Witch-Hunt in Scotland*, Oxford: Basil Blackwell 2000 (1981): 192-203.

²⁰ May Beth Norton, *In the Devil's Snare: The Salem Witchcraft Crisis of 1692*, New York: Alfred A. Knopf 2002: 210.

²¹ Hagen: 2005: 5-9.

²² Lilienskiold 1998: 61, se også s. 29-30

²³ Gjengitt hos Lilienskiold 1998: 63.

²⁴ Norton 2002: 122.